

GYVIEJI ARCHYVAI

Bažnyčia

1925 m. vasario 10 d. Lenkija pasirašė konkordatą su Vatikanu. Konkordatą vėliau patvirtino seimas. Popiežiaus nuncijaus kompetencija apėmė ir laisvą miestą Danzigą (Gdanską). Katalikų bažnyčia buvo privilegijuota tikybos organizacija. Vietovėse, kuriose gyveno bent 500 katalikų, buvo galima statyti bažnyčią ir steigti parapiją. Konkordatas suteikė bažnyčiai „moralinės“ kontrolės teisę mokyklose. Valstybė nesieė kontroliuoti apmokėjimo už religinius patarnavimus, visai nesikišo į kunigų seminarijų ir universitetų teologijos fakultetų veiklą. Vyskupais bei vyrų vienuolynų vyresniaisiais galėjo būti tik Lenkijos piliečiai. Dvasininkams mokėtos algos. Vyskupo alga prilygo ministro algai. Vyskupams skirta po 180 ha žemės, klebonams – po 15-20 ha. Ypačingą dvasininkijos materialinio aprūpinimo straipsnį sudarė miškai. Tačiau Kresuose šios taisyklės dažnai negaliojo. Antai Varėnos katalikų bažnyčia jokios žemės ar miško neturėjo. Beje, Vilniaus krašte tebegaliojo dar 1832 m. rusų valdžios priimtas įstatymas, palikęs bažnyčioms iki 33 dešimtinių (maždaug 36 ha) žemės bei nusavinęs vyskupijų kurių, bažnyčių ir vienuolynų smukles, tik dažniausiai žydams išnuomotas. Pagal konkordatą nusikaltusio kunigo civilinė valdžia negalėjo areštuoti tol, kol jo neekskomunikuos vyskupas. Vienuolynų žinioje buvo senelių ir vaikų prieglaudų, nakvynės namai, daugelis ligoninių.

Konkordatas buvo nepalankus Vilnijos lietuviams ir baltarusiams. Iš Vilniaus išsikėlus vyskupui Jurgiui Matulaičiui ir 1926 m. Vilniaus arkivyskupu tapus Romualdui Jalbžikovskui, lietuvių bažnytinės teisės buvo smarkiai susiaurintos. Tautiškai susipratę kunigai lietuviai dažnai būdavo nukeliami į baltarusių ar net lenkų gyvenamas parapijas, o lietuviškoms parapijoms – skiriami kunigai lenkai arba bažnytiniais lenkintojams ir okupantų valdžiai paklusnūs persivertėliai. Želigovskiniškai 1920 m. rugsėjo pabaigoje nužudė Marcinkonių kleboną Praną Raštutį.

Kita vertus, būdavo ir tautiškai pasyvių bei patriotiškumui abejingų kunigų lietuvių. Kai 1933 m. pradžioje marcinkoniškiai padarė kryžių su dviem kryžiomis, kad jis panėšėtų į Vyčio kryžių, ir nudažė jį tautiškomis lietuviškos vėliavos spalvomis, P. Raštutį pakeitusiam klebonui Antanui Rūkui tai nepatiko: „Jūs ne kryžių padarėte, bet margai karvę nudažėte...“. Tokio kryžiaus nešventino. Naujo kryžiaus istorija tų metų gruodžio mėnesį jau papasakota ankstesniame „Valdžios teroro“ skyriuje. A.

Vilniaus kraštas po Lenkijos okupacijos jungu

Rūkas iš Marcinkonių buvo iškeltas 1937 m. pavasarį, o po II pasaulinio karo mirė kažkur Sibiro tremtyje. Dūkšte klebonavusiam K. Gumbaragui 14-metis berniukėlis per išpažintį pasisakė, jog sudaužęs lenkų mokyklos iškabą. Nepaisydamas, kad Bažnyčios kanonai draudžia atskleisti išpažintį paslapstis, apie paauglio poelgį nuodėmklausys pasakė policijai. Ta paskui kibo ne tiek prie nusikaltėlio, kiek prie jo tėvų. Šiaip jau K. Gumbaragis yra palaikęs lietuvių, anksčiau dirbdamas vikaru Eišiškėse ir Širvintose. Patyręs bolševikų lagerių „malonumus“ ir 1956 m. grįžęs, Gumbaragis po dviejų savaitių gyvenimą baigė Adučiuose.

1932 m. Vilniuje mirė neoficialus lenkų legionų kapeionas vyskupas V. Bandurskis. Gruodžio mėn. apie jį rašydama laikraštis „Słowo“ priminė, kad vyskupas buvo sukūręs sukarintą eigulių organizaciją. Pasak vyskupo, „miškuose yra nuošalių vietų, kurios puikiai tinka slėptis revoliucingiems darbininkams ir valstiečiams. Sukarintų eigulių uždavinys – nurodyti tokias vietas valdžiai ir patiem tiesiogiai susidoroti su revoliucingais darbininkais ir valstiečiais. Ir, antra, sukarinti eiguliai karo metu privalės teikti paramą lenkų armijai...“.

Antra vertus, net ir Kresuose pasitaikydavo viešo nepasitenkinimo Bažnyčios politika. Laikraštis „Słowo“ 1936 m. aprašė lenkų mokytojų suvažiavimą Švenčionyse. Mokytojai kalbėjo prieš dvasininkiją. Lenkų mokytojų sąjungos pirmininkas Kolianka pareiškė: „Mes privalome kovoti su reakcinėmis jėgomis ir praeiktu jėzuitišku auklėjimu“. Pirmininkas pasmerkė žydų pogromus. Mokytojas iš Dūkšto Ovčnikas pabrėžė, jog lenkų kleras naudoja visokius apgavystės ir masių kvailinimo metodus, kad reikia kovoti prieš religinių leidinių platinimą. Salė mokytojo kalbą palydėjo plojimais. Mokytojų suvažiavimas sužadino didžiulį dvasininkijos nepasitenkinimą. Ji kreipėsi į Švietimo ir tikybos reikalų ministeriją, reikalaujama nedelsiant pašalinti iš mokyklų visus bedievius mokytojus.

Kaip ištikimi lenkų okupantų talkininkai mūsų krašte tarp kunigų ypač pasižymėjo pirmasis Varėnos klebonas Pranciškus Sakalauskas (1926-1932) ir Rudnios klebonas Aleksandras Raupelis (1927-1947).

P. Sakalauskas kilęs iš Kėdainių r. Pagirių bažnytkaimio. Prieš atvykdamas į Varėną yra klebonavęs Strūnaitėje (Švenčionių r.), buvęs mokyklų prefektas Vilniuje, Rodūnios

dekanas. Atvykus į Varėną, jam iš karto teko rūpintis kuklios bažnyčios inventoriaus papildymu. Puikiai sutarė tiek su bažnytine, tiek su pasaulietine valdžia, kai vėliau kunigai lietuviai Varėnoje ilgiau neužsibūdavo. Uolus okupantų klapčiukas Sakalauskas iš karto susiaurino bažnyčioje lietuvių teises. Jis 1928 m. kovo 4 d., sekmadienį, vietoj lietuviškų pamaldų užtraukė „Bože, coś Polskę“ ir liepė visiems eiti balsuoti už endekų sąrašą. Atsisakydavo kūdikius krikštyti Vytauto vardu, nes tai esąs pagoniškas vardas. Parapijos jaunimui 1930 m. neleido įsitaistyti bažnytinės vėliavos su lietuvišku užrašu. Jau baigdamas savo dienas Varėnoje, P. Sakalauskas 1932 m. gegužės 3 d. per „majuvką“ (gegužinę) prie lenkų karių kapų šventoriuje kalbėjo, kad „šventai ir garbingai yra žuvę, čia palaidoti 1920 metais, nes gynė tėvynę nuo pagonių“, t. y. lietuvių.

Per kelias parapijas kadaise garsėjo Rudnios klebonas A. Raupelis. Tik ne gerais darbais garsėjo... Gimęs Molėtų r. Klabinų kaime. Visada rašėsi esąs lietuvis, nors lietuviybė jam buvusi kaip vantos lapas pirtyje. Kreiptis į arkivyskupiją lenkiškai nevengė net po II pasaulinio karo. Kunigavęs Zieteloje (Diatlove, Baltarusijoje), Sokulkoje (maždaug pusiaukelėje tarp Gardino ir Balstogės), Sužionyse (Vilniaus r.), Strūnaitėje, Eišiškėse ir kitur, administravęs Dubičių parapiją. Nuo pirmųjų klebonavimo Rudnioje metų Raupelis ėmė varyti lenkinimo politiką, nors parapijoje buvo tik vienas lenkų kaimas. Jam nepatinkančius žmones mėgo pravardžiuoti „raudonaisiais bolševikais“.

Neleido 1933 m. lietuviams apdengti bažnyčios skarda, iš-eikvojo daugiau kaip tūkstantį zlotų, surinktų parapijiečių ir gautų iš Amerikos pinigų. Konfliktavo su lietuviams dėl procesijų per Dievo kūno šventes. Retas lietuviukas prieidavo pas jį pirmosios išpažinties, nes lietuviškai kalbantys jam neįtikėjo. Buvo tikras lupikas už bažnytinis patarnavimus. Nešventindavo kapo duobės, jeigu negaudavo 15 zlotų, kurių dažnas valstietis neuždirbdavo, su arkliu savaitę dirbdamas. Kotryna Badarienė iš Kruklių kaimo gyva būdama sakė dukteriai, kad savo laidotuvėms skiria karvę. Apie tai žinojo ir klebonas. Motinai mirus, dukterė prašė, kad klebonas už laidotuves paimtų kuo kitu, nes ūkyje buvo tik viena karvė. Klebonas nenusileido. Pirma buvo vedama karvė, o paskui ją vežama numirėle.

Prieš lenkinimą per bažnyčias lietuviai savaip kovojo. Kai Daugėlišio parapijos lankyti atvažiavęs Vilniaus vyskupas R. Jalbžikovskis

evangeliją ėmė skaityti lenkiškai, tai bažnyčia ištuštėjo. Mat parapijoje buvo du lenkai – vaitas ir girininkas, o vyskupas norėjo jiems įsisteikti.

Žodiškėse (Baltarusija, į šiaurę nuo Smurgainių) kunigas Godlevskis bažnyčioje įvedė baltarusių kalbą. Tai sukėlė vietos slėktų nepasitenkinimą. Konfliktas priėjo ligi to, kad įsikišo kulkosvaidžiu ginkluota policija. Su vyskupo žinia kunigas atsidūrė Vilniaus kalėjime.

Išvykos darbams į Latviją

Nuo 1928 m. iš Lenkijos prasidėjo išvykos sezoniniams darbams į Latviją. 1937 metais išvyko 22 831 asmuo; 71,6 % šio skaičiaus sudarė Vilniaus vaivadijos gyventojai. Jeigu 1928 m. iš Švenčionių apskr. buvo išvykę 359, iš Vilniaus-Trakų apskr. 153 asmenys, tai 1936 m. atitinkamai 2 036 ir 198 asmenys. Sezoniniams darbams į Latviją daugiausia vyko moterys. Jos 1934-1936 m. sudarė 70-80 % visų išvykėlių, nors, pvz., 1937 m. 42,8 % išvykusiųjų sudarė vyrai. Lenkijos Raudonasis Kryžius 1934 m. Turmante suorganizavo šioji tokį sanitarinį punktą. Tačiau jis neturėjo patalpų ir glaudėsi 12-oje keleivinių 3-ios klasės vagonų, pastatytų šoniniame geležinkelio stoties kelyje. Ambulatorijai skirtame vagonė buvo čiužinių ir paklodžių komplektai. Emigrantai „punkte“ galėjo pernaktoti, gauti karšto vandens ir medicinos pagalbą (*B. Kopeč. Wychodźtwo sezonowe z Ziemi Wileńskiej do Lotwy. Wilno, 1938*).

Laikraštis „Vilniaus žodis“ 1934 m. Nr. 22 rašė apie Mielagėnų valsč. Krikonių kaimą. Šalia kaimo buvo 11-kos valakų dvaro ūkis su vandens malūnu 4 žmonių šeimai. Gyvenk, žmogau, ir džiauks. Tačiau dvarininkui nepatiko per dvarą ejęs kelias, kuriuo naudojosi ir valstiečiai. Padavė skundą kelių komisijai, ir ši padarė kelią valstiečiams aplink dvarą. Krikonių kaimas taip pat turėjo 11 valakų žemės, bet padalintos į 44 kiemus. Buvo net tokių ūkelių, kur 1½ ha plote gyveno 9 žmonių šeima. Tais metais per didelį vargą darbams į Latviją iš kaimo ištrūko 13 merginų ir 14 jaunuolių. Latvijoje sezoniniai darbininkai buvo labai išnaudojami, ypač moterys, kurios dažnai dirbdavo vyrų darbus. Viena „laimingoji“ iš Latvijos atsiuntė laišką, kurį užbaigė liaudies dainos žodžiais: „Geriau būtų buvę pasaulyje akmeniui užgimti, negu tokias kančias kentėti“.

Vilniaus vaivados skelbtomis žiniomis, sezoniniams žemės ūkio darbams iš vaivadijos 1937 m. į Latviją buvo išvykę 14 337 žmonės – 5 846 vyrai ir 8 491 moteris,

į Estiją – 479 žmonės (345 vyrai ir 134 moterys). Latvijoje buvo numatyta mokėti už mėnesį vyrams po 24 latus, moterims po 20 latų (1 latas = 1,40 zlotas); latus pavertus zlotais būtų: vyrams 32 zl, moterims 28 zl. Tačiau lato kursas nusmuko, ir išeiviai darbininkai patyrė nuostolių.

Dėl merdinčios šalies ekonomikos ir dėl gyventojų pertekliaus XX a. tarpukario Lenkijoje ieškota savų išeičių. Buvo skatinama žmonių emigracija į kitus kraštus. Pagal emigracijos mastą Lenkija buvo viena „produktyviausių“ šalių Europoje ir 1920-1930 m. užėmė trečią vietą žemynne po Britanijos ir Italijos. Ieškota vietų, kur būtų galima kurti lenkų kolonijas. Žvalgydamasi tinkamų vietų ir klimato lenkiškai emigracijai, lenkų valdiška misija 1927 m. aplankė Prancūzijos kolonijas Afrikoje. Žiūrėta į Portugalijos kolonijas. Lenkų kolonijinė misija 1928 m. aplankė Amazonės upyną Brazilijoje ir kitas vietoves įvairiose Pietų Amerikos šalyse. Siekiant palengvinti kelius emigracijai, sudaryta muitų sąjunga su Peru, Kolumbija, Venesuela.

Lietuviškos mokyklos

Švietimo draugija „Rytas“ apie 1918 metus sodžiuose ir miesteliuose išlaikė daugiau kaip 100 pradinė mokyklų, 1918 m. padėjo įsteigti lietuvių gimnaziją Švenčionyse, savo žinion perėmė lietuvių gimnaziją Vilniuje (vėliau ji vadinosi Vytauto Didžiojo gimnazija) ir Pedagoginius kursus. Iki 1935 m. tėvai, norėdami atiduoti vaiką į Vilniaus ar Švenčionių gimnaziją, turėjo parašyti pareiškimą, kad jų vaikas yra lietuvių tautybės. Tėvo ar motinos parašą patvirtindavo valsčiaus vaitas. Tačiau Vilniaus vaivada Jaščoltui pasirodė, kad tokio pareiškimo neužtenka. Jo pasiūlymu, Mokyklų kuratorija nutarė, kad į lietuvių gimnazijas gali įstoti tik tie vaikai, kurių tautybę patvirtins policija. Vaiko tautybę nustatydavo įgaliotas policininkas.

Valdžia uždraudė „Ryto“ suvažiavimą, kuris 1924 m. birželio 9 ir 10 d. turėjo vykti Vilniuje. Uždraudimo aktas smerkiamas liepos 11 d. seimo deputatų baltarusių paklausime vidaus reikalų ministrui. Gruodžio mėnesį lietuviai pateikė memorialą ministrui be portfelio ir vicepremjerei S. Tugutui reikalaujanti, kad valstybė remtų privačias lietuvių mokyklas ir lietuviškas kultūros įstaigas. Deja, kaip tik už straipsnį apie lietuvių mokyklas valdžia uždarė laikraštį „Vilniaus balsas“.

Baltarusių laikraštis „Сельская праўда“ gruodžio 5 d. priminė, kad 1922 m. liepos mėn. Gardino apskrityje buvo

areštuota apie 300 baltarusių ir 150 lietuvių. Visi kaltinti siekimu atplėšti Vakarų Baltarusiją su Vilnija nuo Lenkijos ir įkurti Baltijos respubliką. Gardino kalėjime palikti 150 suimtųjų, o kiti perkelti kitur. Kalbamū metu 1924 m. Gardine prasidėjo 72-jų procesas.

Vilniaus krašte 1927 m. veikė 150 lietuvių pradinė mokyklų. Tačiau būtent tais metais „Rytui“ kirstas pirmasis smūgis: vadinamųjų retorsijų metu uždarytos 48 mokyklos ir Mokytojų seminarija Vilniuje. Mergežerio seniūnas Kazys Karpavičius už 400 zlotų 1930 m. išnuomojo savo namus lenkiškai mokyklai. Mokykla 1931 m. liepos 14 d. buvo sudeginta.

Vilniuje leistas laikraštėlis baltarusių kalba „Малады змарар“ (analogas lenkų k. – „Młody bojownik“) 1931 m. Nr. 2 pranešė, kad Lydos apskr. Vygančių kaimo lietuviams valstiečiams, neleidusiems vaikų į lenkišką mokyklą, okupantas uždėjo didelius mokesčius. Laikraštis ragino nemokėti lenkinimui nėska-tiko, o jaunimui organizuotis ir kurti savivarnos draugovę, reikalauti mokyklos gimtąja kalba.

Lenkės mokytojos sumušta, Jašiūnuose 1932 m. pavasarį numirė lietuvė mergaitė. Vaikus chamais vadino bei mušė ir mokyklos vedėjas. „Kurier Wileński“ 1932 m. spalio 27 d. rašė, kad spalio 26 d. Varėnoje du moksleiviai lietuviai užpuolė lenkų pradinės mokyklos mokytoją Michasių Krajevskį. Pritvotas kažkoku kietu daiktu mokytojas „beviltiškoje padėtyje nuvežtas į ligoninę“. Kaltininkai neprisipažino. „Dziennik Wileński“ lapkričio 11 d. parašė, kad Lazdėnuose areštuotas lietuvių mokyklos mokinys Petras Andriuskevičius, bandęs padegti A. Mickevičiaus vardo lenkų mokyklą. Kaltininkas sučiuptas, kai mokyklos sienas liejo žibalu.

„Chamu“ kalba guita iš mokyklų. Prezidentas Moscickis mokyklų biudžeto taupymo pretekstu netgi buvo išleidęs dekretą, kuris draudė per 7 metus atidaryti lietuvių, baltarusių ir žydų mokyklas, o lenkiškas pertvarkyti į mokyklas su vietos kalba, jeigu to reikalauja gyventojai. Vaikams iš pat mažens į galvas buvo kalamos šovinistinės idėjos apie didžiąją Lenkiją „nuo jūrų iki jūrų“. Valstybinėse mokyklose besimokiusiems Vilnijos vaikeliams skelbta: „Kto ty jesteś? – Polak mały. Jaki znak twój? – Orzeł biały...“ (Kas tu esi? – Mažas lenkas. Koks tavo ženklas? – Erelio baltas) arba „Každy dziecko polskie, czy z wsi, czy z miasta, dla Polski się uczy, dla Polski wyrasta“ (Kiekvienas lenkų vaikas, iš kaimo ar iš miesto, Lenkijai mokosi, Lenkijai augs).

Tęsinys. Pradžia Nr. 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31

Vytautas Valentinas
CESNULIS